

ماهیت و آثار قرارداد مابه‌التفاوت در حقوق و تطبیق آن بر فقه

زهرا سهراب بیگ *

سعید خردمندی **

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۳/۲۵ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۳/۱۹

DOI: 10.22096/LAW.2020.108444.1459

چکیده

سی اف دی یا قرارداد مابه‌التفاوت، معامله بر روی نوسان ارزش دارایی بدون انتقال دارایی پایه است. بدیهی است چنین تجارت جدیدی که تاکنون مورد بررسی حقوقی و فقهی قرار نگرفته است با شبهاتی از منظر حقوقی و شرعی روبه‌رو خواهد بود. اگر آنچه به‌عنوان عوض داده می‌شود افزایش ارزش موضوع معامله باشد، بیم ربوی بودن معامله می‌رود و اینکه قیمت و ارزش موضوع در هنگام انجام آن مشخص نیست، شبهه قماری بودن و وجود جهل و غرر را به ذهن می‌آورد. این پژوهش همه شبهات احتمالی را پاسخ داده است و نشان می‌دهد که از طرفی، در معاملات سی اف دی مبلغ اضافه به ازای همان موضوع پرداخت نمی‌شود، بلکه در پایان یک سی اف دی آن موضوع به‌راستی دارای ارزش و قیمتی بیش از آغاز آن شده است و از طرف دیگر، تغییر ارزش موضوع معامله تابع بخت و احتمال محض نبوده، بلکه کاملاً بر اساس تحلیل و استدلال منطقی و ریاضی و حرکت واقعی بازار است. پس نه تنها قماری نبوده، بلکه حتی اگر

* دانشجوی دکتری، گروه حقوق خصوصی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران.

Email: zahra.sohrabbeig@yahoo.com

** استادیار، گروه حقوق خصوصی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: saeid.kherdmandy@iauksh.ac.ir

۲۲۴ حقوق تطبیقی / دوره هشتم / شماره يك / پیاپی ۱۵ / صص ۲۲۳-۲۵۲

موجب جهل باشد این میزان جهل بر اساس نظر بسیاری از فقهای امامیه مستلزم غرر نیست؛ بنابراین با توجه به فواید بسیار این تجارت نوین، احساس می‌گردد شناخت ماهیت و وضع قوانین جدید مرتبط با آن ضروری است.

واژگان کلیدی: قرارداد مابه‌التفاوت؛ سی اف دی؛ قرارداد آتی؛ ابزار مشتقه؛ اهرم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

با رشد تکنولوژی و گسترش کاربرد اینترنت در همه ابعاد زندگی انسان از جمله فعالیت‌های اقتصادی، معاملات بورسی هم از نظر میزان و هم تنوع، گسترش بسیاری یافت. انسان در هر کجای دنیا با اینترنت و دسترسی به یک اپلیکیشن در رایانه یا تلفن همراه خود امکان سفارش یک کالا و خرید و فروش آن را می‌یابد. در حالی که در تمام معاملات، انسان به میزان سرمایه خود می‌تواند خرید و فروش انجام داده، به همان میزان به سود و زیان دست یابد، رفته رفته این ایده در ذهن بشر رخنه کرد که برای افرادی نیز که دارای دانش کافی در زمینه بازار و نوسانات آن هستند، ولی سرمایه کافی ندارند امکان تجارت در ابعادی بسیار بزرگ‌تر از میزان سرمایه‌شان فراهم شود و سرمایه نخستین نتواند عامل محدودکننده حضور افراد از یک سو و میزان سود از سوی دیگر باشد؛ بنابراین شکلی از معاملات ایجاد شد که در آن دارایی پایه به طرف دیگر انتقال پیدا نمی‌کند، در حالی که از نظر میزان سود و زبانی که از نوسان و کاهش ارزش دارایی پایه عاید طرفین می‌شود، درست مانند این است که آن دارایی منتقل شده است.

تاریخ شروع این معاملات به سال ۱۹۹۰ برمی‌گردد. سی اف دی‌ها توسط یک شرکت کارگزاری در لندن به نام «اسمیت نیوکورت» که بعدها مریل لینچ آن را خریداری کرد، به وجود آمد. «برایان کیلن» و «جو وود» نقش مهمی در ابداع سی اف دی‌ها داشتند. کاربرد اولیه این معاملات برای دادوستدهای تأمین بود که از طرف مشتریان مطالبه می‌شد. رفته رفته به دلیل مزایای بیشمار آن - که در ادامه گفته خواهد شد - افراد دیگر نیز به طور مستقل، به سوی این معاملات متمایل شدند. از سال ۲۰۰۲ بیشتر کشورها درهای خود را به روی این ابزار جدید مالی باز کردند. نخستین کشوری که این کار را انجام داد استرالیا بود. سپس در کشورهای آلمان، فرانسه، نروژ و سنگاپور و ... این ابزار رواج یافت.^۱

در این زمینه، پژوهشی حقوقی به زبان فارسی یا غیر آن در دسترس نیست. آنچه موجود است شمار کمی کتاب‌های انگلیسی است که از منظر علوم مالی و بازرگانی به معاملات سی اف دی

1. See: Elder, 2014: 149.

به عنوان یک تجارت^۱ پرداخته اند.^۲ در آثار نویسندگان و محققان فارسی زبان بررسی های حقوقی درباره قرارداد آتی و ابزار مشتقه انجام شده است. برخی از آنان ابزار مشتقه را زیرمجموعه قرارداد آتی دانسته اند^۳ و برخی برعکس، قرارداد آتی را زیرمجموعه ابزارهای مشتقه می دانند.^۴ این در حالی است که قرارداد مابه التفاوت اگرچه یک ابزار مشتقه به معنای آن معامله ای است که ارزش خود را از دارایی پایه می گیرد و قراردادی مربوط به آینده (تاریخ بسته شدن معامله) است، اما با تمام ابزارهای مشتقه دیگر و قراردادهای آتی متفاوت بوده و در هیچ یک از این آثار به آن پرداخته نشده است. معاملات سی اف دی یا قرارداد مابه التفاوت، به رغم امتیازات فراوانی که دارد، همچنان در کشور ما ناشناخته مانده و نتوانسته جایگاه مناسبی در معاملات افراد مختلف، به ویژه جوانان داشته باشد. درحالی که در این دوران، با توجه به کاهش ارزش ریال و بیکاری جوانان تحصیل کرده، داشتن یک درآمد دلاری برای هر فرد می تواند امتیاز بزرگی به شمار آمده و سهم بسیاری در تأمین معاش خانواده ها داشته باشد. زنان خانه دار و هر فردی که امکان حضور در شغل یا بازار خاصی را ندارد، می تواند در خانه با هر میزان سرمایه به این تجارت دست بزند. بدیهی است که شناسایی این قرارداد و بررسی ابعاد حقوقی و شرعی آن در نظام حقوقی ما کاملاً ضروری است. این پژوهش نخست به تبیین موضوع، تعریف و تعیین جایگاه قراردادهای سی اف دی پرداخته، سپس شبهات شرعی احتمالی را بیان کرده و هر کدام را مستند و مستدل پاسخ می دهد و بیان می دارد^۵ چگونه این قرارداد قابلیت انطباق با سیستم حقوقی ما را داراست.

۱- بیان مسئله

قرارداد سی اف دی معامله بر روی نوسان ارزش دارایی بدون انتقال دارایی پایه است. از سوی دیگر در این معامله انتقال مادی اتفاق نمی افتد و یک ابزار فرعی مانند اهرم یا لوریج امکان افزایش یا کاهش ضریب سود و زیان را فراهم می کند. آغاز معامله با پرداخت درصد کمی از موضوع که حاشیه نام دارد اتفاق می افتد و استفاده از امکان تحدید ضرر نیز از ویژگی های دیگر

1. trade.

2. See: James Norman, 2010: 265 & Jessen and Cartridge, 2011: 245.

۳. نک: حسین زاده، ۱۳۹۱: ۱۷۳.

۴. نک: معصومی نیا و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۳۴.

ماهیت و آثار قرارداد مابه‌التفاوت در حقوق و تطبیق آن بر فقه / سهراب بیگ و دیگران ۲۲۷

این قرارداد است؛ بنابراین مسلماً تبیین شرایط صحت معاملات سی اف دی و انطباق آن با موازین شرعی کاری جدید و نیازمند پژوهش بسیار است. اینکه قرارداد سی اف دی، معامله بر روی اضافه ارزش و نوسان قیمت یک دارایی است، بدون آنکه آن دارایی پایه منتقل شود و این شکل معامله بر اساس موازین شرعی و فقهی ما امکان‌پذیر است یا نه موضوع اصلی این پژوهش است. ربوی بودن، قماری بودن، مجهول بودن موضوع و بیم‌گری بودن از شبهه‌های احتمالی است که گرچه در ظاهر متعارض به نظر می‌رسند، اما دارای پاسخ‌های مستدل می‌باشند.

۲- ماهیت

۲-۱- معنای قرارداد سی اف دی

سی اف دی مخفف «Contract for Difference» به معنای قرارداد مابه‌التفاوت یا تعهد برای باقی‌مانده یک محصول مشتقه مالی^۱ است. بر پایه تعریف معاملاتی، سی اف دی قراردادی میان دو نفر، یعنی یک خریدار و فروشنده است. اگر قیمت بسته شدن این دارایی از قیمت باز شدن آن بیشتر باشد پول از حساب فروشنده به حساب خریدار می‌رود و اگر کمتر از قیمت باز شدن آن باشد، پول از حساب خریدار به حساب فروشنده می‌رود؛ به عبارتی دیگر در صورتی که رشد قیمت داشته باشیم فروشنده ضرر و خریدار سود خواهد کرد و با کاهش قیمت خریدار ضرر و فروشنده سود می‌کند. شکل این معاملات از این نظر که هیچ نقل و انتقال فیزیکی و مادی اتفاق نمی‌افتد شبیه به معامله سهام است با این تفاوت که در سی اف دی معامله‌گر مالک سهام مورد نظر نیست، ولی از نظر فنی به این دلیل که معامله در دو جهت صورت می‌گیرد شبیه به فارکس^۲ است؛ یعنی در هنگام فروش انتظار کاهش قیمت و خرید در قیمت پایین‌تر و در هنگام خرید انتظار افزایش قیمت و فروش در قیمت بالاتر وجود دارد.

۱. ابزار مشتقه (Derivative Contract) در مباحث مالی ابزاری است که ساختار پرداخت و ارزش آن از ارزش دارایی پایه و شاخص‌های مربوطه نشئت می‌گیرد. این ابزار به دارنده آن اختیار یا تعهد خرید و یا فروش یک دارایی معین را می‌دهد و ارزش آن از ارزش دارایی مربوطه مشتق می‌شود.

۲. فارکس (FOREX) اصطلاحی است برگرفته از دو واژه Foreign Exchange است که به معنی تبادل پول خارجی است. به پول خارجی در زبان فارسی ارز گفته می‌شود؛ بنابراین FOREX را می‌توان «دادوستد ارز» نامید. در این معاملات امکان سود در کاهش و افزایش قیمت وجود دارد؛ یعنی معامله هم‌زمان بر روی فروش یک ارز و خرید ارز دیگر.

۲-۲- معنای اصطلاحات مربوط به سی اف دی

الف. دارایی پایه

دارایی پایه هر آن چیزی است که در معامله ما منبع و منشأ افزایش و کاهش ارزش است و نوسان قیمت بر روی آن اتفاق می‌افتد، بدون آنکه خود آن، موضوع معامله باشد که می‌تواند سهام یا شاخص سهام و یا خود کالا باشد؛^۱ برای نمونه در یک معامله سی اف دی بر روی مقداری طلا، موضوع معامله ما افزایش و کاهش قیمت مقدار خاصی از طلاست. در این حالت این مقدار طلا دارایی پایه ما است، ولی موضوع معامله نیست.

ب. اهرم

اهرم یا لوریج^۲ توانایی کنترل یک چیز بزرگ به وسیله یک چیز کوچک است؛ به عبارت دیگر شما می‌توانید با داشتن سرمایه‌ای اندک در حساب خود، مقدار بسیار زیادتری را در بازار کنترل کنید. مقدار استاندارد اهرم ارائه شده در یک حساب سی اف دی معمولاً برابر است با ۱:۱۰۰، یعنی به ازای هر ۱ دلار می‌توانید به ارزش ۱۰۰ دلار معامله کنید. به همین ترتیب، با ۱۰۰۰ دلار سپرده می‌توانید به ارزش ۱۰۰۰۰۰ دلار معامله کنید. با استفاده از اهرم می‌توانید تنها با سرمایه‌ای اندک مقدار قابل توجهی پول به دست آورده و یا مقدار قابل توجهی از پول خود را از دست بدهید که این به چگونگی استفاده شما از اهرم و مدیریت ریسک بستگی دارد.

ج. حاشیه

حاشیه یا مارجین^۳ مقداری از پول است که در یک پوزیشن یا معامله شرکت می‌کند. اینکه گفته می‌شود معاملات سی اف دی مارجینی هستند به این معناست که نیازی نیست با سرمایه‌ای معادل کل مبلغ موضوع معامله وارد آن شویم، بلکه با پرداخت بخشی از آن امکان انجام معامله را به دست می‌آوریم. این مبلغ بر اساس اهرم حساب می‌شود؛ یعنی اگر اهرم ۱:۱۰۰ باشد مقدار پولی که باید برای شروع معامله پرداخته شود، یک صدم مبلغ معامله خواهد بود.

۱. نک: معصومی‌نیا، ۱۳۸۵: ۱۷۵.

2. Leverage.

3. Margine.

۳- ارکان

بنا بر آنچه گذشت، از آنجاکه سی اف دی با اراده دو طرف واقع می‌شود، عقد است. پس باید مانند دیگر عقود شرایط اساسی صحت معاملات را دارا باشد. افزون بر آن، ارکان یک عقد هم در آن متصور است، اما اینکه با توجه به ویژگی‌های خاص سی اف دی این ارکان چگونه تبیین می‌شوند به تفصیل بیان می‌گردد.

الف. ایجاب و قبول

دارندگان دارایی‌های پایه که قصد فروش سی اف دی بر روی آن را دارند با انجام عملیات مربوطه روی پلتفرم معاملاتی، آن‌ها را به همراه قیمتشان برای فروش می‌گذارند. در این حالت خریداران که انواع سی اف دی را توسط وسیله الکترونیکی خود مشاهده می‌کنند از راه باز کردن موقعیت خرید (کلیک بر روی گزینه Open Position) اقدام به خرید می‌کنند. در این معاملات مبلغی که برای معامله نیاز است باید از پیش در حساب خریدار موجود باشد تا امکان معامله وجود داشته باشد. در این حالت قبولی اتفاق افتاده و معامله انجام شده است؛ اما هنگامی که همین شخص که سی اف دی را خریده این بار برای فروش اقدام کند باید از راه باز کردن گزینه فروش، اقدام کند. در این حالت به محض باز کردن یک موقعیت فروش بر روی سی اف دی، فروش اتفاق افتاده و سیستم قیمت‌ها را تا هنگام بستن موقعیت محاسبه می‌کند. در واقع مانند این است که همان لحظه ایجاب قبول شده است؛ بنابراین تفکیکی میان مرحله ایجاب و وقوع کامل عقد وجود ندارد، به این دلیل که در خرید و فروش موضوع قرارداد مابه‌التفاوت، یک طرف همیشه ثابت است و آن شرکت ارائه‌کننده سی اف دی بر روی دارایی خود است؛ بنابراین او دارایی خود را برای فروش سی اف دی به هرکسی که بخرد عرضه می‌کند. به همان‌سان، از هرکس که بفرشد می‌خرد و تمامی این فرایند سیستمی و خودکار اتفاق می‌افتد.

ب. طرفین سی اف دی

سی اف دی یک خرید و فروش است. خرید و فروش افزایش و کاهش ارزش یک دارایی، ولی نه خرید و فروش به معنایی نظیر عقد بیع و آنچه مصطلح و رایج است. در یک قرارداد مابه‌التفاوت یک فروشنده مشخص اضافه ارزش سهام خود را عرضه نمی‌کند تا دیگری آن را بخرد و همان

زمان معامله واقع گردد؛ بلکه بر روی یک پلتفرم^۱ یا نرم افزار معاملاتی که به صورت آنلاین عمل می کند سی اف دی بر روی دارایی هایی مشخص به نمایش درمی آید بدون آنکه هویت فروشندگان آشکار باشد. خریدار بر روی همان نرم افزار در رایانه، تبلت یا تلفن همراه خود یک پوزیشن یا موقعیت خرید را باز می کند و با این کار به خرید مقدار خاصی از سی اف دی یک سهام یا کالا یا شاخص سهام اقدام می نماید؛ ولی هنوز میزان سود و ضرر مشخص نیست و آن را هنگام بستن معامله مشخص می کند. هنگامی که معامله توسط خریدار بسته می شود اگر ارزش آن دارایی بیشتر شده باشد خریدار سود به دست آورده است و به طور خودکار این مبلغ از حساب فروشنده به خریدار منتقل می شود و اگر ارزش کاهش یافته باشد خریدار ضرر کرده است و مابه التفاوت قیمت هنگام باز شدن و بسته شدن معامله به حساب فروشنده می رود؛ به عبارت دیگر به دو دلیل، این شکل از خرید و فروش با خرید و فروش عادی متمایز می شود: یکم، واقع شدن در بستری از زمان و این بستر است که نتیجه نهایی عقد را مشخص می سازد؛ دوم، در این قبیل معاملات برخلاف آنچه تصور می شود اشخاص باهم معامله نکرده و در برابر هم قرار نمی گیرند، بلکه هم خریدار و هم فروشنده با دارنده دارایی پایه معامله می کنند که بیشتر شرکت های بزرگ هستند.

ج. وجود یک مال برای فروش (معوض)

آنچه برای فروش گذاشته می شود نوسان ارزش دارایی پایه است که تابع تغییر قیمت واقعی آن است. روشن است که افزایش و کاهش قیمت دارای ارزش مالی بوده و همین ریسک است که میان طرفین مبادله می شود.

د. عوض

عوض در قرارداد مابه التفاوت از همان نخست به عنوان ودیعه در حساب خریدار و فروشنده موجود است و پس از محاسبه هزینه ها از مبلغ ودیعه به حساب طرف دیگر پرداخت می گردد. از آنجاکه تنها سود و زیان از حساب ها کسر می شود و غیر از آن ها چیزی رد و بدل نمی شود،

۱. «Platform» در لغت به معنای سکو است، اما در اصطلاح به معنای یک محل یا سکو مجازی برای عرضه و تقاضا است.

ماهیت و آثار قرارداد مابه‌التفاوت در حقوق و تطبیق آن بر فقه / سهراب بیگ و دیگران ۲۳۱

می‌توان گفت به‌طور مستقیم نتیجه یک معامله اعمال می‌شود. در قرارداد مابه‌التفاوت محدودیتی از جهت باز و بسته نگه‌داشتن معامله نیست؛^۱ بنابراین در زمان بستن یک معامله اختلاف قیمت آن روز در تعداد سهام ضرب می‌شود تا هزینه آن پوزیشن به دست آید. سپس اختلاف آن با هزینه پوزیشن روز باز کردن معامله حساب می‌شود. این نتیجه تعیین‌کننده میزان سود یا زیان معامله‌کنندگان است که پس از کسر کارمزد که هزینه کارگزاری است و هزینه نگهداری آن معامله که به حساب معامله‌کننده واریز یا از آن کسر می‌شود.

ه. کارگزار

هنگامی که می‌خواهیم کالایی را خریداری کنیم ناچار هستیم به فروشگاه برویم و آن را از قفسه مربوطه برداریم و آن را توسط صندوق‌دار حساب کنیم. در یک معامله سی اف دی اگرچه کارگزار هیچ‌یک از اطراف عقد واقع نمی‌شود، اما از ملزومات انجام آن است. کارگزار یا بروکر، شخص یا شرکتی است که در برابر دریافت مبلغی کارمزد یا حق‌العمل واسطه خریداران و فروشندگان می‌شود و چنان‌که گفته شد این واسطه‌گری و نظارت را از طریق یک پلتفرم معاملاتی انجام می‌دهد. کارگزارها بیشتر خدماتی همچون مشاوره و پشتیبانی هم ارائه می‌کنند؛ بنابراین در هر معامله حتماً یک هزینه کارگزاری لحاظ می‌شود.^۲

۴- شباهت

۴-۱- قمار

الف. طرح شبهه

در هنگام انجام یک قرارداد سی اف دی خریدار یا فروشنده با کلیک بر روی گزینه باز کردن پوزیشن خرید یا فروش،^۳ امید کاهش یا افزایش ارزش دارایی پایه وارد معامله می‌شود و در پایان بستن آن سود به حساب او واریز یا زیان از حساب او کسر می‌شود. همچنین با استفاده از اهرم این امکان به وجود می‌آید که ناگهان به سودی بسیار بیش از آن سرمایه‌ای که وارد معامله

1. See: Land, 2017: 214.

2. See: Davey, 2006: 324.

کرده است دست یابد یا به ناگاه تمام موجودی حساب خود را از دست بدهد؛ بنابراین با نگاهی اولیه به روند و شکل معامله ممکن است در آغاز این شبهه به ذهن آید که دو شخص خریدار و فروشنده هرکدام بر افزایش یا کاهش قیمت شرط بسته‌اند، نتیجه بر اساس اتفاق یا بخت و اقبال مشخص شده، طرفین مبالغ زیادی را به دست می‌آورند یا از دست می‌دهند. همچنین بر این اساس که در منابع فقهی بر قمار نام تجارت میسر نام نهاده‌اند: «المیسر القمار...» و یقال: سمی میسرا لتیسیر اخذ مال الغیر فیہ من غیر تعب و مشقه^۱ و گفته شده که میسر عبارت است از قمار... وجه نامیدن بدین نام این است که گرفتن ثروت دیگران با آن، بدون مشقت و زحمت ممکن است؛ بنابراین میسر که مورد نهی قرار گرفته قمار است و پیش از این ثابت شد که قمار متقدم است به بازی‌ای که در آن برد و باخت وجود داشته باشد.^۲ ممکن است چنین تصور شود که معامله‌کننده سی اف دی بدون هیچ فعالیت در پشت سیستم خود به انتظار مشاهده نتیجه نشسته است. برای آنکه ببینیم این شبهه وارد است یا خیر باید نخست به طور مختصر قمار و شرایط آن را بررسی نماییم:

در تعریف قمار گفته‌اند: قراردادی است که به موجب آن، هر قمار کننده‌ای متعهد می‌شود که هرگاه بازی قمار را باخت، به قمارباز دیگر، مبلغی پول یا چیز دیگری را که بر آن توافق نموده‌اند، پرداخت نماید.^۳ عرف نیز به هر عملی که تنها به اتکای شانس و اتفاق موجب تحصیل مالی بلاعوض یا از دست دادن آن بلاعوض می‌شود، قمار می‌گوید. اصولاً بدان جهت به قمار «میسر» گفته شده است که مال بدون رنج و مشقت، یعنی آسان به دست می‌آید.

در قرآن کریم، قمار از اعمال شیطان شمرده شده و به اجتناب از آن امر شده است: ﴿إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ (مانده، ۹۰)؛ بنابراین به استناد آیه شریفه و روایات بسیاری که از طریق خاصه و عامه در زمینه قمار وارد شده است قمار عملی حرام و بدیهی است مالی که از طریق حرام به دست آید نیز از مصادیق

۱. نک: طریقی، ۱۳۷۵: ۴ / ۵۷۷.

۲. نک: هاشمی شاهرودی، ۱۳۷۴: ۱۷ / ۳۳۶.

۳. نک: ابن منظور، ۱۳۷۵: ۵ / ۲۹۷.

ماهیت و آثار قرارداد مابه‌التفاوت در حقوق و تطبیق آن بر فقه / سهراب بیگ و دیگران ۲۳۳

اکل مال به باطل تلقی می‌گردد. گروهی از علمای خاصه و عامه بر این باورند که چون بیمه يك نوع قمار است پس عملی حرام خواهد بود و از نظر حکم وضعی نیز فاسد و باطل است.^۱ ماده ۶۵۴ قانون مدنی نیز قمار و شرط‌بندی را باطل اعلام داشته و دعاوی راجع به آن را غیر مسموع دانسته است.^۲

ب. پاسخ به شبهه

برای پاسخ به شبهه مورد نظر نخست باید حالات مختلف تحقق قمار و حکم فقها درباره آن را بیان کرده، سپس مشخص گردد که یک معامله سی اف دی زیر مجموعه کدامیک از این حالات قرار می‌گیرد.

حالت اول: با آلات و وسایل قمار شرط‌بندی انجام می‌شود؛

مانند آنکه با تخته نرد یا ورق‌های بازی روی برد یاخت شرط‌بندی انجام شود. این حالت به اجماع تمامی فقها مصداق کامل قمار بوده و حرام است. محقق خویی در مصباح الاصول^۳ و شیخ انصاری در مکاسب نظر فقها را چنین می‌داند.^۴

حالت دوم: بازی با آلات قمار بدون راهنما و شرط‌بندی

شیخ انصاری در صدق قمار بر این حالت تردید داشته است. اینکه مجرد استعمال لفظ موجب تسری احکام نیست: «و فی صدق القمار علیه نظر... و مجرد الاستعمال لا یوجب إجراء أحكام المطلقات ولومع البناء علی أصله الحقیقه فی الاستعمال لقوه انصرافها إلی الغالب من وجود الرهن فی اللعب بها و منه تظهر الخدشه فی الاستدلال علی المطلب یاطلاق النهی عن اللعب بتلك الآلات، بناء علی انصرافه إلی المتعارف من ثبوت الرهن» (انصاری، بی‌تا: ۳۷۲/۱)

مشهور فقهای شیعه قائل به حرمت بازی با آلات قمار، حتا بدون گرو بندی بوده و حتا اعلام عدم وجود خلاف کرده‌اند. در این میان، برخی فقیهان نیز حکم به نجاست آلات مختصه قمار

۱. نک: المغنی، ۱۳۸۸: ۱/۶۰۱.

۲. نک: برهانیان و تقی‌بی، ۱۳۸۶: ۱۲.

۳. نک: خویی، ۱۴۱۲ ق: ۱/۵۷۱.

۴. نک: انصاری، بی‌تا: ۱/۳۸۸.

داده‌اند.^۱ در مقابل گروهی هرچند بازی با آلات قمار بدون راهنه را مصداق قمار می‌دانند، لکن حرام دانستن آن را محل اشکال دانسته‌اند.^۲

حالت سوم: بازی با غیر آلات قمار همراه با راهنه و شرط‌بندی

همچون حالت اول نیز درباره حرمت آن ادعا اجماع شده و از فقهای عامه نیز نقل شده است که آنان نیز بر همین رأی هستند. بر این اساس، شرط‌بندی و راهنه بر سر بازی‌ها و آلات غیر مختصه قمار نیز حرام بوده و مصداق قمار دانسته شده است. شیخ فرموده است که «ظاهراً این حالت از حیث حرمت و فساد ملحق به قمار است» و با اشاره به سید طباطبائی (صاحب ریاض) عنوان داشته‌اند که برخی فقها به صراحت این مورد را قمار می‌دانند.^۳

حالت چهارم: بازی با غیر آلات قمار بدون راهنه و شرط‌بندی

در این حالت نه از آلات مختصه استفاده شده است و نه راهنه و شرط‌بندی وجود دارد. مشهور فقهای شیعه حکم به حلیت آن داده‌اند. با این‌همه، برخی فقها در خصوص هرگونه مسابقه‌ای که خالی از غایت مفید است، حکم به عدم وجود جواز داده‌اند. دلیل دسته‌انگیزی وجود روایاتی است که هرگونه مسابقه را محدود به موارد مشخصی کرده، ماسوای آن را غیر مجاز اعلام کرده‌اند. چنانکه ملاحظه می‌شود:

یکم، قرارداد سی اف دی یک معامله تجاری و خرید و فروش واقعی است؛ ولی نه معامله عین مادی، بلکه خرید و فروش ریسک افزایش و کاهش ارزش یک مال. معامله‌ای که افزون بر نیاز به دانش و تخصص، به آشنایی با شیوه کار پلتفرم معاملاتی نیز نیاز دارد؛ بنابراین سی اف دی به‌هیچ‌عنوان یک بازی به‌شمار نمی‌آید، حتا اگر گروهی به قصد بازی و قمار و گرویندی وارد آن شوند. بدیهی است که استفاده از این سامانه و سیستم نرم‌افزاری پلتفرم‌های مربوطه، همانند متاتریدر^۴ از آلات قمار به‌شمار نمی‌آید. حتا در فرضی که گفته شود این آلات از این جهت

۱. نک: الطباطبائی، ۱۴۱۲ ق: ۷۳.

۲. نک: الحر العاملی، ۱۴۰۹ ق: ۱۷ / ۳۲۱.

۳. نک: انصاری، بی‌تا: ۱ / ۳۷۲.

ماهیت و آثار قرارداد مابه‌التفاوت در حقوق و تطبیق آن بر فقه / سهراب بیگ و دیگران ۲۳۵

ذکر شده‌اند که ابزار غالب گروبندی در زمان تشریح این احکام بوده‌اند و ویژگی خاصی ندارند، بلکه هر وسیله‌ای که در طول تاریخ چنین شرایطی داشته باشد آلات قمار به شمار می‌رود، باید گفت که بازهم شکل و ابزار معاملات سی اف دی نه تنها شباهت ماهیتی به آلات قمار ندارد، بلکه حتی چنین کاربردی هم در عرف عامه شاذ و نادر است.

دوم، باید بر این نکته اساسی تأمل کرد که در قرارداد مابه‌التفاوت پس از بستن معامله چه چیزی میان طرفین ردوبدل می‌شود؟ آنچه در هنگام بستن معامله برای یک طرف سود و برای طرف دیگر زیان به شمار می‌رود و از حساب یکی به دیگری منتقل می‌شود چیزی جز افزایش یا کاهش واقعی ارزش دارایی پایه نیست و این امر چیزی نیست که به وسیله طرفین مشخص و تعیین شده باشد؛ به این صورت که در صورت برد یا باخت مبلغی خارج از معامله و عین یا مبلغی از خارج به طرف دیگر پرداخت شود. هر آنچه از حساب هر یک از طرفین کسر یا به آن افزوده می‌شود نوسان ارزش دارایی است نه خارج از آن.

سوم، برخلاف آنچه در ظاهر به نظر می‌رسد این تجارت فراهم نبوده، بلکه اگرچه ممکن است مستلزم مشقت و کوشش مادی نباشد، ولی متضمن کسب دانش و اطلاعات تخصصی و بازرگانی و صرف زمان و مدیریت ریسک است؛ بنابراین نتیجه یک معامله به هیچ‌عنوان منوط به اتفاق محض و بخت و اقبال نیست. از زمان آغاز یک معامله بر روی مابه‌التفاوت، عوامل بسیاری از جمله محاسبات دقیق ریاضی، دانش و عمل دیگر معامله‌کنندگان، تبلیغات و تغییرات سیاسی و اجتماعی و اقتصادی در ابعاد جهانی در تعیین روند نوسان ارزش مؤثر هستند که یک معامله‌گر باید از همه آن‌ها آگاه بوده تا بتواند به خوبی در این تجارت شرکت کند.

چهارم، حتی در فرض اینکه این تجارت برای گروهی بدون زحمت و مشقت به سود و منفعت می‌انجامد، این امر نمی‌تواند خللی به صحت و مشروعیت آن وارد آورد؛ زیرا اگر چنین باشد تمامی خرید و فروش‌های به امید تغییر قیمت دچار مشکل است. چه تفاوت می‌کند معامله بر روی یک ملک یا سهام به‌منظور افزایش ارزش آن باشد یا معامله بر روی ارزش آن سهام یا دارایی؟ از طرف دیگر، آنچه از کلام فقها برداشت می‌گردد، علت صدور حکم میسر بودن سود برآمده از قمار و گروبندی بیان نشده است تا در صورت وجود آن حکم لازم آید، بلکه فلسفه آن

است و ما نصی دال بر علیت آن نداریم؛ بنابراین حکم دایر مدار فلسفه خود نبوده و تأثیری بر صحت و عدم صحت عقد نخواهد داشت.

پنجم، افزون بر آنچه گفته شد، چنانچه بر فرض حتما یکی از ایرادات بر این معامله وارد شود برای رسیدن بر نظر اجماعی فقها در بطلان معامله (حالت اول)، نیاز توأمان به دو شرط لازم، یعنی استفاده از آلات قمار و شرط بندی بر روی آن داریم که در فرض معامله مورد نظر ما مردود است.^۱

۲-۴-۲ ربا

الف. طرح شبهه

چنان که به تفصیل بیان شد، هنگامی که قرارداد خرید سی اف دی بسته می شود در واقع معامله بر روی یک دارایی پایه اتفاق می افتد و می توان دوباره روی همان دارایی پایه سی اف دی فروش انجام داد و آنچه در عمل واقع می شود معامله با همان دارنده یا شرکت اولیه در یک طرف هر دو معامله است، اما با ارزش نهایی متفاوت؛ برای نمونه شرکتی سی اف دی ۱۰۰ گرم طلای ناخالص معادن خود را از قرار ۱۰۰ دلار برای هر گرم به فروش گذاشته است. شخصی از طریق باز کردن موقعیت خرید وارد معامله می شود و پس از گذشت یک هفته معامله را با قیمت ۹۰ دلار برای هر گرم می بندد که در این حالت ۱۰ دلار به ازای هر گرم به حساب فروشنده می رود. این شخص این بار وارد موقعیت فروش می شود و ده روز بعد آن را با قیمت ۱۱۰ دلار برای هر گرم می بندد. در این حالت باز هم ۱۰ دلار اضافی برای هر گرم یعنی در مجموع ۱۰۰۰ دلار برای هر معامله و ۲۰۰۰ دلار برای هر دو معامله به شرکت اولیه سود رسیده است. در حالی که دارایی پایه همان صد گرم طلای ناخالص بوده است؛ بنابراین این شبهه به ذهن می آید که این دو هزار دلار اضافی بوده و پس از گذشت هفده روز بر مبلغ اصل دارایی اضافه شده است پس ربا به شمار آمده و حرام و نامشروع است. این شبهه هنگامی که موضوع معامله سی اف دی بر روی فلزات گران بها نظیر طلا و نقره باشد قوی تر نیز می گردد. برای بررسی این شبهه نخست باید ببینیم چه مبادلاتی مشمول معاملات ربوی هستند.

۱. نک: انصاری، بی تا: ۱ / ۳۷۲.

ماهیت و آثار قرارداد مابه‌التفاوت در حقوق و تطبیق آن بر فقه / سهراب بیگ و دیگران ۲۳۷

«الربا الزیادة علی راس المال، لکن خص فی الشرع بالزیادة علی وجه دون وجه»؛ ربا زیاده بر سرمایه است، لیکن در شرع به زیاده‌های مخصوص گفته می‌شود. (اصفهانی، ۲۰۰۹: ۲۹۷/۱) دو قسم ربا در فقه اسلامی مورد بحث قرار گرفته‌اند: ربای قرضی که از بحث ما خارج است و ربای معاملی.

هرگونه زیادی در معامله دو شیء هم‌جنس و یا معامله‌ای که مشتمل بر زیادی یکی از عوضین باشد، با فرض تحقق شرایط خاص، ربای معاملی نامیده می‌شود.^۱ نوع دیگر، ربای معاملی است که در آن قرض در میان نیست، بلکه معاوضه در کار است. به ربای معاملی می‌گویند: ربای جنس به جنس که چیزی را به جنس خودش معاوضه کنند و یک طرف زیادت‌تر باشد.^۲

شرایط تحقق ربای معاملی

فقیهان شیعه، بر پایه روایاتی که از ائمه اطهار (ع) نقل شده است، برای تحقق ربای معاملی شرایطی را مطرح کرده‌اند:

شرط یکم: مکیل و موزون بودن عوضین

اجناس در مبادلات با مقیاس‌های متفاوتی سنجیده می‌شوند. برخی با وزن، مانند گندم و برنج و برخی با پیمانه، مانند نفت و بنزین و برخی با عدد، مانند کاسه و بشقاب. برخی اجناس نیز مانند فرش و پارچه با متر و ذرع و خانه و اتومبیل دست دوم، به صورت مشاهده‌ای خرید و فروش می‌شوند. مطابق روایات شیعه، تحقق ربای معاملی در صورت تفاضل، درباره کالاهایی که به طور وزنی و یا پیمانه‌ای معامله می‌شوند، مسلم است. روایات بسیاری از معصومان (ع) نقل شده است که فرموده‌اند: ربا جز در کالاهای مکیل (پیمانه‌ای) و موزون (وزن کردنی) پیش نمی‌آید.

موتقه عبید بن زراره: «سمعت أبا عبد الله (ع) يقول: لا یكون الربا إلا فی ما یکال أو یوزن» (حر عاملی، ۱۴۰۳ ق: ۱۳۵ / ۱۸)؛ شنیدم که امام صادق (ع) فرمودند: ربا جز در کالاهای مکیل و موزون پیش نمی‌آید.

۱. نک: یردی، بی تا: ۲ / ۳۲.

۲. نک: مطهری، ۱۳۵۴: ۸۱.

موتقه منصور بن حازم: «سئلته (أبا عبد الله) عن الشاة بالشاتين و البيضة بالبيضتين فقال: لا بأس ما لم يكن كيلاً و لا وزناً» (حر عاملی، ۱۴۰۳ ق: ۱۳۵ / ۱۸)؛ از امام صادق (ع) درباره معامله يك گوسفند در برابر دو گوسفند و يك تخم مرغ در مقابل دو تخم مرغ سؤال کردم، امام (ع) فرمودند: مادامی که شیء مورد معامله، مکیل و موزون نباشد، اشکالی ندارد. فقیهان شیعه اتفاق دارند که مکیل و موزون بودن، شرط ربای معاملی شمرده شده است، ولی در اینکه آیا ربای معاملی منحصر به مکیل و موزون است یا خیر، با یکدیگر اختلاف دارند و نظریات مختلفی در این زمینه مطرح شده است.

قول یکم: مشهور فقها همچون: شیخ طوسی،^۱ علامه حلی، ابن ادریس،^۲ ابن بزاج، محقق ثانی، شهید ثانی، امام خمینی، آیت الله خوئی،^۳ حکیم^۴ و تبریزی^۵ بر این باورند که ربای معاملی منحصر به کالاهای مکیل و موزون است.

قول دوم: در مقابل مشهور، شیخ مفید، ابن جنید، سلار و شهید مطهری، موضوع ربای معاملی را شامل معدودات هم می دانند.

شیخ مفید می گوید: «حکم ما بیاع عدداً حکم المکیل و الموزون و لایجوز فی الجنس منه التفاضل ولا فی المختلف منه النسبة» (مفید، ۱۴۰۷ ق: ۶۰۵)؛ حکم اشیایی که به صورت عددی معامله می شوند، حکم اشیای مکیل و موزون است و اگر از يك جنس باشند، خرید و فروش با تفاضل، جایز نیست و اگر جنسشان مختلف باشد، معامله آن به صورت نسیه جایز نیست.

شهید مطهری می گوید: به این نتیجه رسیدیم که مکیل و موزون هم خصوصیت ندارد، مقدر خصوصیت دارد، یعنی قابل تقدیر و مقصود همان کمیت است.^۶

۱. نک: طوسی، ۱۳۸۷: ۲ / ۸۸.

۲. نک: حلی، ۱۴۱۰ ق: ۵ / ۱۰۳.

۳. نک: خوئی، ۱۴۰۷ ق: ۲ / ۲۵۶.

۴. نک: حکیم، ۱۴۰۰ ق: ۴ / ۶۴.

۵. نک: تبریزی، ۱۳۷۷: ۲ / ۲۱۵.

۶. نک: مطهری، ۱۳۵۴: ۸۱.

ماهیت و آثار قرارداد مابه‌التفاوت در حقوق و تطبیق آن بر فقه / سهراب بیگ و دیگران ۲۳۹

قول سوم: شهید اول، محقق و صاحب جواهر، ربا در معدودات را مکروه می‌دانند. شهید در دروس، قول به کراهت را از میان دو قول مشهورتر دانسته است.^۱

قول چهارم: شیخ طوسی در نهاییه، ابن حمزه و عمان قائل به تفصیل شده‌اند و گفته‌اند: مبادله غیر مکیل و موزون همراه با زیادی در معاملات نقد، جایز و در معاملات نسبه ممنوع است.^۲

این بحث، از این جهت اهمیت دارد که اگر قائل بر قوت قول دوم شویم دایره گسترده‌ای از معاملات سی اف دی بر روی دارایی پایه گوناگون در بحث شبهه مذکور وارد می‌شوند، اما اگر سه قول دیگر را بپذیریم تنها شمار خاصی از معاملات از قبیل طلا و نقره و... داخل در بحث خواهند بود.

شرط دوم: هم جنس بودن عوضین

دو کالایی که مبادله می‌شوند باید از یک جنس باشند و همه بر آن توافق دارند.

شرط سوم: دریافت زیادتی

ماهیت اصلی و دلیل حرمت ربا به همین زیادت برمی‌گردد. اینکه دو کالا باهم مبادله شوند، درحالی‌که زیادت غیر از اصل مال بدون ما به ازاء ردوبدل شود مصداق دارا شدن بی دلیل و اکل مال به باطل است.^۳

ب. پاسخ به شبهه

یکم، یک معامله سی اف دی می‌تواند بر روی گستره وسیعی از دارایی‌های پایه از قبیل کالا، ارز، سهام و شاخص سهام اتفاق افتد که بر طبق آنچه در بخش شرایط تحقق ربا بیان شد قول اول که نظر مشهور فقهاست دلالت بر این دارد که ربای معاملی تنها در اشیاء مأکول و موزون جاری است؛ بنابراین سی اف دی سهام، شاخص سهام و کالاهای عددی همچنین ارزهای خارجی از بحث ما خودبه‌خود خارج می‌شوند.

۱. نک: شهید اول، ۱۴۱۴ ق: ۳ / ۲۹۳.

۲. نک: مظاهری و خادمی کوشا، ۱۳۷۲: ۶ / ۲۹.

۳. نک: حر عاملی، ۱۴۰۳ ق: ۱۲ / ۴۳۴.

دوم، حتی اگر این قول را هم نپذیریم و قول دوم را راجح بدانیم با دقت در ماهیت قرارداد سی اف دی متوجه می‌شویم که اصلاً این دارایی‌های پایه موضوع مبادله نیستند و موضوع، نوسان ارزش این دارایی‌هاست نه خود آن‌ها.

سوم، در یک قرارداد سی اف دی اصلاً شرط سوم که وجود زیادتی است، محقق نمی‌شود؛ زیرا این مبلغ اضافی چیزی خارج از اصل دارایی نیست و زیادت به شمار نمی‌آید که مابه‌ازایی نداشته باشد، بلکه افزایش ارزش واقعی همان دارایی پایه در بازار است که در طی زمان اتفاق افتاده است؛ یعنی این صد گرم طلایی که امروز معامله می‌شود آن صد گرم طلای ده روز پیش نیست، بلکه صد گرم طلایی است که واجد ارزش بیشتری شده است نه اینکه همان صد گرم طلا باشد با یک مبلغ اضافی. از سوی دیگر، معاملات این‌ها نیز جدا از هم بوده‌اند؛ یعنی یک بار صد گرم طلا با ارزشی خاص معامله شده و ده روز بعد صد گرم طلا با ارزشی بیشتر و در مقابل هریک پول پرداخت شده است؛ بنابراین شبهه از اساس وارد نمی‌شود و فقها نیز چنین معامله‌ای را ربوی نمی‌دانند.^۱

چهارم، در اینکه حرمت ربا و بطلان معامله ربوی در معامله‌ای غیر از بیع جاری باشد اختلاف نظر بسیاری وجود دارد و بسیاری از فقها آن را خاص بیع می‌دانند، درحالی‌که بنا بر آنچه گفته شد سی اف دی بیع اصطلاحی نیست.^۲ اگر نظر قائلان به حرمت ربای معاملی در تمام معاوضات را بپذیریم نیز در سی اف دی معاوضه دو عین اتفاق نمی‌افتد؛ زیرا یکم اینکه، اصلاً معاوضه نیست، بلکه تبادل نوسان ارزش یک عین در برابر مبلغی پول است. دوم اینکه، اگر بر فرض معاوضه باشد معاوضه دو عین نیست، بلکه معاوضه نوسان ارزش دو عین است.

۴-۳- جهل

الف. طرح شبهه

در هنگام باز کردن یک قرارداد سی اف دی و گشودن یک موقعیت خرید یا فروش آنچه برای طرفین مشخص است ارزش آن دارایی در همان لحظه است، ولی اینکه هنگام بستن موقعیت ارزش این دارایی چه میزان است و اختلاف آن با زمان گشودن معامله چقدر خواهد بود،

۱. نک: نجفی، ۱۴۱۲ ق: ۲۳ / ۳۹۶ و بحرانی، ۱۳۸۷: ۱۹ / ۲۶۹.

۲. نک: خوانساری، ۱۴۰۵ ق: ۳ / ۲۴۰ و سبزواری، ۱۴۰۲ ق: ۱۷ / ۳۳۳.

ماهیت و آثار قرارداد مابه‌التفاوت در حقوق و تطبیق آن بر فقه / سهراب بیگ و دیگران ۲۴۱

مشخص نیست و نمی‌توان گفت معامله‌کننده باید پولی را پرداخت کند یا به دست آورد؛ به عبارتی قیمت تمام‌شده آن سی اف دی برای او مشخص نیست پس می‌توان گفت این مشخص نبودن مبلغ نهایی در یک عقد معاوضه‌ای صرف‌نظر از نام و ماهیت آن موجب جهل به عوضین بوده و چنین عقدی صحیح نخواهد بود.

برای بررسی این شبهه در قرارداد سی اف دی نخست باید ببینیم جهلی که از نظر شارع یا قانون‌گذار منحل صحت عقد می‌باشد دارای چه شرایطی است.

همان‌طور که مثنی باید از حیث جنس و وصف و مقدار معلوم باشد و هرگاه از این جهات مجهول باشد بیع فاسد خواهد بود، ثمن نیز باید از این جهات معلوم باشد و هرگاه از این جهات مجهول باشد بیع فاسد خواهد بود. بعد از وقوع عقد، ثمن یا مثنی قابل زیاده و نقصان نیست خواه تقابض حاصل شده باشد یا نه. پائین آوردن ثمن یا مثنی پس از عقد یا بالا بردن آن در معنی هبه یا اسقاط و ابراء مقداری از آن خواهد بود، اما عقدی که به‌درستی واقع شده است قابل تغییر و تبدیل نخواهد بود.^۱

می‌دانیم که فقها احکام معاملات و شرایط اساسی آن‌ها را ذیل عنوان بیع بحث می‌کنند و ذکر این عنوان دلیل بر اختصاص آن بر بیع نیست. بیشتر فقها، مجهول بودن ثمن را سبب بطلان عقد اعلام نموده‌اند و حتا تعیین ثمن به وسیله یکی از متعاقدين یا شخص ثالث را نپذیرفته‌اند. به باور شهید ثانی، اگر قراردادی منعقد شود و تعیین ثمن بعداً به عهده متعاملین یا ثالث باشد، چنین قراردادی به علت غرری بودن باطل است.^۲ از نظر محقق حلی نیز معامله‌ای که ثمن آن به حکم خریدار یا بایع تعیین می‌شود، اساساً منعقد نشده و فاقد اثر است.^۳

بنابراین ثمن معامله به عنوان یکی از دو مورد معامله باید معلوم و معین باشد و به موجب بند ۳ ماده ۱۹۰ و مواد ۲۱۶، ۳۱۲، ۳۱۵ ق. م، ثمن معامله باید به‌طور مقطوع معلوم باشد؛ اگرچه چگونگی تعیین ثمن در همه موارد یکسان نیست، در مواردی که ثمن معین باشد باید فرد

۱. نک: سجادی، ۱۳۷۳: ۳/۶۱۷.

۲. نک: شهید ثانی، ۱۳۶۵: ۱/۲۸۵.

۳. نک: محقق حلی، ۱۴۱۶: ۵/۲۷۱.

آن در خارج معین باشد، ولی در صورتی که ثمن کلی فی الذمه باشد مطابق ماده ۳۵۱ ق. م باید مقدار، جنس و وصف آن معین شود و در قرارداد نیز ذکر شود.

ب. پاسخ به شبهه

یکم، مطابق با دیدگاه بیشتر فقها، صرف جهل به ثمن معامله خللی به عقد وارد نمی‌کند، بلکه مجموع جهل و غرر، یعنی جهلی که موجب غرر شود موجب بطلان عقد است؛ بنابراین اینکه میزان دقیق ثمن در قرارداد سی اف دی مشخص نیست فقط در صورتی مشکل‌زاست که باعث فریب و به خطر افتادن یکی از طرفین شود. بدیهی است که خطر یادشده مرتبه‌ای بالاتر از ریسک انجام معامله است؛ زیرا در هر معامله‌ای همواره درصدی از ریسک وجود دارد و هرچه معامله بزرگ‌تر باشد این ریسک بیشتر خواهد بود. شیخ انصاری غرر را جهل به موضوع عقد و یا دستیابی منتقل الیه به آن و یا جهل به کمیت و کیفیت موضوع دانسته است.^۱ صاحب جواهر غرر را ناظر به موردی می‌داند که صفات اساسی مورد معامله و مقدار آن مشخص نباشد.^۲

اکنون باید دید جهل به مقدار ثمن با آن شکل پرداختی که گفته شد موجب غرر می‌گردد یا نه. بنا بر آنچه از کلام فقها فهمیده شد در همه موارد منظور از غرر نوعی جهل است، ولی این تفکیک عنوان نشان‌دهنده معنای متفاوتی است که باید آن را دریافت؛ به عبارت دیگر اگر منظور از غرر همان جهل باشد چرا عنوان غرر به کاررفته است؟ شیخ انصاری در مکاسب وجود و تحقق غرر شرعی را مستلزم وجود غرر عرفی نمی‌داند و بالعکس. ایشان دایره غرر شرعی را تنگ‌تر از غرر عرفی می‌داند؛ اگرچه گروهی رابطه این دو را عموم و خصوص من وجه می‌دانند، ولی در هر حال همگی مصادیق این دو را متفاوت می‌دانند. در بحث فروش بنده فراری آمده است که اگرچه بیع آن به دلیل فقدان قدرت بر تسلیم و غرری بودن محکوم به بطلان است اما براساس نظر مشهور فقها در صورتیکه به همراه یک ضمیمه (یک عین قابل تملك و تسلیم) فروخته شود ایراد آن رفع گردیده و نظر به صحت آن داده است این در حالی است که حتی در این حالت هم غرر عرفی یعنی خطر و ریسک معامله از نظر عرف همچنان وجود دارد و امکان دارد بنده فراری

۱. نک: انصاری، بی تا: ۱۱/۶۹.

۲. نک: نجفی، ۱۴۱۲ ق: ۲۲/۳۸۸.

ماهیت و آثار قرارداد مابه‌التفاوت در حقوق و تطبیق آن بر فقه / سهراب بیگ و دیگران ۲۴۳

هرگز پیدا نشود اما از نظر شرعی حکم بر صحت آن نموده‌اند. برعکس در حالتی که دو مبیع با هم موضوع معامله واقع می‌شود و اندازه یکی نامشخص است اما دارای اختلاف اندکی با مبیع دیگر است عرف ریسک قابل اعتنایی برای آن متصور نیست اما شرع چنین بیعی را جایز نمی‌شمارد.^۱

بنابراین منظور از غرر، جهلی است که باعث ایجاد درجه‌ای از ریسک و خطر شود که شارع آن را اجازه نداده است و آن را ناقض یکی از شرایط مقرر برای عقد می‌داند. در یک قرارداد مابه‌التفاوت، ابزاری به نام اهرم وجود دارد که می‌تواند مقدار سود و زیان را بیشتر از سرمایه وارد شده در معامله تعیین نماید. در واقع ضریب اهرمی تعیین‌کننده دامنه نفع و ضرر است؛ مثلاً اگر در یک معامله سی اف دی ضریب اهرمی ۱۰/۱۰۰ باشد بدین معناست که به ازای هر ۱ دلاری که وارد معامله می‌کند ۱۰۰ دلار سود یا زیان خواهد داشت و مارجین یا همان مبلغی که باید در حساب خود برای ورود به معامله داشته باشد بر اساس همین ضریب اهرمی مشخص می‌شود؛ بنابراین برای شرکت در معامله ۱۰۰ گرم طلا می‌توان کم‌وبیش با ۱۰۰۰ دلار وارد معامله شد پس حداکثر سود و ضرر می‌تواند ۱۰۰۰ دلار باشد که در حقیقت ثمنی است که در همان لحظه اول پرداخت آن تضمین شده و اصطلاحاً به ودیعه نگه داشته شده است. در عمل مبلغ مارجین توسط کارگزاران محاسبه شده است و ضرر بیش از این میزان نخواهد بود؛ بنابراین حدوث غرر منتفی است. از طرف دیگر، جهل موجود در این معامله جهل مطلق نیست؛ زیرا اجمالاً نسبت به سقف سود و ضرر علم وجود دارد و نتیجه معامله یکی از این دو حالت است:

۱. فروشنده یا خریدار تا سقف هزار دلار به دست می‌آورد؛

۲. فروشنده یا خریدار تا سقف هزار دلار از دست می‌دهد.

درست است که هر یک از خریدار و فروشنده از اینکه کدام حالت ممکن است اتفاق بیفتد یقین ندارد، اما اجمالاً می‌داند یکی از این دو حالت و با این محدوده اتفاق می‌افتد؛ به عبارت دیگر قدر مشترک این دو حالت سقف هزار دلار است. افزون بر این، در پلتفرم یادشده اختیاراتی از قبیل محدود کردن ضرر وجود دارد که پس از تنظیم آن به صورت خودکار، به محض رسیدن به حد خاصی از ضرر، معامله بسته می‌شود. با این توصیف، این میزان جهل موجب غرر نیست.

۱. نک: المامقانی، بی‌تا: ۳ / ۳۴۸.

دوم، افزون بر آنچه گفته شد، آگاه نبودن به یکی از دو مورد در حقیقت نوعی تردید و ریسک است که می‌تواند با دانش و اطلاعات و تجربه معامله‌گر تا اندازه زیادی کاهش یابد و چه بسا در بسیاری موارد علم به اتفاق یکی از آن‌ها بر مبنای تحلیل‌های تکنیکال و محاسبات ریاضی وجود داشته باشد. ممکن است گفته شود با این توضیح اگر شخصی دارای دانش و اطلاعات کافی نباشد صحت معامله دچار اشکال می‌شود. در پاسخ باید گفت همین که امکان رفع غرر از طریق کسب دانش یا کسب مشاوره از افراد متخصص برای متعاقدين وجود دارد، کافی است؛ مانند بسیاری از معاملات دنیای امروز که نیازمند تخصص و دانش بسیار هستند. اگر غیر از این باشد همه معاملات بازار ارز، سهام شرکت‌ها، ملک و غیره نیازمند اطلاعاتی هستند که ممکن است برای افراد مختلف جامعه دشوار یا آسان تلقی گردد؛ درحالی‌که تخصصی بودن خدشه‌ای به صحت آن‌ها وارد نمی‌کند.

سوم، همه مجادله‌های یادشده در صورتی اتفاق می‌افتد که ما سی اف دی را با یکی از عقود مغاینه‌ای تطبیق دهیم. این در حالی است که ماهیت این قرارداد با هیچ‌یک از عقود معین سازگاری ندارد. صرف نظر از دلایل بسیاری که وجود دارد اجمالاً همین که دارایی پایه نه به ملکیت طرف دوم درمی‌آید و نه تحت اختیار و سلطه او قرار می‌گیرد برای اثبات این مدعا کافی است؛ بنابراین تنها راه حل این است که آن را در چهارچوب عقد صلح تعریف و توجیه نماییم.

همان‌طور که می‌دانیم طبق نظر بسیاری از فقهای شیعی، این عقد عقدی مستقل و اصیل است که در احکام و شرایط تابع هیچ‌یک از عقود نیست و در نهایت عقد صلح می‌تواند نتایج و ثمرات همه عقود معین (غیر از نکاح) و غیر معین را به بار آورد. تلفیق این مبانی با یکدیگر جایگاه خاصی به عقد صلح در عقود معین و غیر معین برای طرفین عقد فراهم می‌کند. آنان از سویی می‌توانند برای پرهیز و فرار از احکام و شرایط خاص هر یک از عقود معین، ثمره‌ای را که از آن عقد انتظار داشتند تحت عنوان عقد صلح که دامنه آن همه عقود معین را می‌گیرد، محقق سازند و از سوی دیگر، به وسیله عقد صلح می‌توان هرگونه قرارداد و معامله جدید و نوپیدایی را که امکان اندراج آن تحت هیچ‌یک از عقود شناخته شده و معین نیست و با قوانین و قواعد کلی و آمره در معاملات منافات ندارد، منعقد ساخت.

ماهیت و آثار قرارداد مابه‌التفاوت در حقوق و تطبیق آن بر فقه / سهراب بیگ و دیگران ۲۴۵

این موقعیت ویژه، فراگیر و راهگشا برای عقد صلح، موجب شده است که برخی از صاحب‌نظران به این عقد، لقب «سید العقود و الاحکام» را بدهند. با این توجیه برای انعقاد معاملات سی اف دی دیگر نیازی به علم تفصیلی نداریم و علم اجمالی کفایت می‌کند.^۱

چهارم، ممکن است در پاسخ به استدلال سوم گفته شود که در خصوص عقد صلح و امکان گنجاندن همه عقود در آن خدشه‌هایی وارد شده و عقد صلح مختص به مواردی است که برای آن یک سابقه نزاع و خصومت وجود داشته باشد؛ بنابراین این استدلال چندان محکم نیست.^۲ در پاسخ باید گفت: یکم اینکه، جمهور فقهای متأخر و معاصر شیعه با توجه به مبانی خود پیرامون عقد صلح، موقعیت ویژه‌ای را برای این عقد در نظر گرفته‌اند. آنان پیشینه خصومت و نزاع موجود و یا محتمل را در این عقد لازم نمی‌دانند و همین سبب مشروعیت یافتن صلح ابتدایی در معاملات بدوی که بدون هرگونه اختلاف و نزاعی میان طرفین عقد است، می‌شود.^۳

دوم اینکه، حتی اگر نتوانیم ماهیت سی اف دی را با عقد صلح هماهنگ کنیم راه حل دیگری وجود دارد. از دیرباز این مسئله میان فقیهان مطرح بوده که آیا عناوین عقود و معاملات توقیفی است، یعنی منحصر در عقود شناخته شده از لسان شرع است و یا عموماً و اطلاقات اعتبار عقود همچون آیه کریمه اوفوا بالعقود، شامل هر عقد عرفی و عقلایی می‌شود، حتی اگر آن عقد در زمان صدور و ابلاغ شریعت سابقه‌ای نداشته باشد؟ برای نمونه در کتب فقهی از عقد مغارسه یاد می‌شود. در این عقد که هیچ‌گونه ذکری از آن در قرآن و سنت به میان نیامده است، فردی زمین خود را به دیگری واگذار می‌کند تا او در آن زمین درختکاری نماید و سپس مالکیت زمین و درختان و یا تنها درختان میان آن دو به نسبتی خاص تقسیم شود. بیشتر فقیهان گذشته این عقد را به دلیل توقیفی دانستن اسباب نقل و انتقال مالکیت، باطل می‌دانستند، ولی تردیدهایی از زمان محقق اردبیلی شکل می‌گیرد؛ او و محقق سبزواری امکان تمسک به عموماً ادله صحت عقود را برای مشروعیت دادن به این عقد جدید مطرح می‌سازند.^۴ فقهایی همچون سید

۱. نک: بحرانی، ۱۳۸۷: ۱۹ / ۲۶۹.

۲. نک: حکیم، ۱۴۱۶ ق: ۴ / ۶۲.

۳. نک: بحرانی، ۱۳۸۷: ۱۹ / ۲۶۹.

۴. نک: علامه حلی، ۱۴۱۳ ق: ۸۲ / ۶.

یزدی و آیت الله حکیم نیز همین راه را می‌پیمایند و تمسک به عموماً ادله عقود را برای صحت قراردادهای جدیدی همچون مغارسه ممکن می‌شمارند.

شیخ انصاری نیز اباحه معوضه را که نتیجه هیچ‌یک از عقود معین نیست به‌عنوان عقدی مستقل و جدید می‌پذیرد و برای مشروعیت دادن به آن، به عموماً ادله استناد می‌نماید. برخی از فقهای معاصر نیز عقد بیمه را بر پایه همین مبنا به‌عنوان عقدی مستقل مشروع می‌دانند؛ از جمله امام خمینی که به‌صراحت می‌گوید: «و دعوی توقیفیه اسباب المعاملات لانها اسباب شرعية فی غایة السقوط» (خمینی، ۱۳۷۸: ۱/ ۵۶۹)

بیشتر مراجع معاصر نیز در پاسخ به استفتای سال ۱۳۸۲، در خصوص بیع زمانی، انعقاد این قرارداد را در چهارچوب عقدی مستقل و جدید، مشروع و جایز شمرده‌اند. حضرات آیات فاضل لنکرانی، روحانی، منتظری، سیستانی، نوری همدانی و موسوی اردبیلی چنین نظری دارند و تنها حضرات آیات تبریزی و صافی گلپایگانی آشکارا با آن مخالفت کرده‌اند. ماده ۱۰ قانون مدنی نیز از همین پیشینه و استدلال پیروی کرده است.

بنابراین معامله‌ی سی اف دی یک قرارداد با شرایط و الزامات مستقل است که طرفین این اندازه علم (علم اجمالی) را در آن کافی دانسته و بر آن توافق داشته‌اند.

۵- قاعده تبعیت منفعت از عین

بر اساس قاعده «من ملک عینا ملک منفعتها بالتبع» در فقه، هرکس مالک عین باشد به تبع مالکیت عین، مالک منفعت آن نیز خواهد بود. اکنون باید دید این قاعده با قرارداد سی اف دی که بدون انتقال دارایی پایه حق بهره‌برداری از نوسان ارزش را منتقل می‌کند دارای تعارض هست یا نه. از آنجا که در فقه و قانون ما حق انتفاع و اجاره که مربوط به انتقال منفعت و حق انتفاع جدای از عین هستند، تجویز شده‌اند پس این تبعیت قطعی نیست، بلکه قاعده مربوط به موارد نزاع و اختلاف بر سر مالکیت منافع در حالت ابهام، جهل و یا تردید است؛ برای نمونه اگر موجری عقد اجاره سابق بر فروش خانه خود را فسخ کند و تردید شود که منافع باقی‌مانده برای چه کسی است یا درجایی که فردی به تصور مسلوب‌المنفعه بودن،

ماهیت و آثار قرارداد مابه‌التفاوت در حقوق و تطبیق آن بر فقه / سهراب بیگ و دیگران ۲۴۷

ملک خود را به دیگری بفروشد و پس از آن آشکار شود که بوده، آیا منفعت مزبور از آن خریدار است یا بایع؟^۱

در تحلیل قاعده تبعیت دو دیدگاه وجود دارد که عبارت‌اند از:

در دیدگاه نخست، صرف وجود ارتباط تبعی با احراز فقدان مانع مقتضی اثبات مالکیت بر اعیان است و این رابطه قهری از اسباب تملک منافع به شمار می‌رود و مالکیت بر عین و عدم تفکیک حقیقی برای اثبات مالکیت کافی است.

در دیدگاه دوم، رابطه قهری میان منفعت و عین دارای نقش واسطه است و تنها مقتضی تسری سبب مالکیت عین نسبت به منفعت است و نباید مانعی از قبیل قصد تفکیک میان عین و منفعت وجود داشته باشد، حتی اگر معلوم شود تفکیک مزبور امری موهوم بوده است. پس انتقال چنین منافعی محتاج قصد انشای مطابقی و سبب ناقل مستقل است.^۲

چنان‌که ملاحظه می‌شود بنا بر هر دو دیدگاه، قاعده از بحث ما خارج است؛ زیرا در یک سی اف دی از ابتدا قصد انشای واقعی و مطابقی بر تفکیک عین از منفعت و انتقال جدای از هم وجود دارد.

نتیجه‌گیری

- قرارداد سی اف دی، معامله روی نوسان ارزش دارایی بدون انتقال دارایی پایه است که به دلیل مزایای بسیار آن از قبیل اهرم، مارجین، کارمزد پایین و امکان انجام آن در هر نقطه از جهان توسط یک سکوی معاملاتی، در شرایط کنونی می‌تواند یک منبع درآمد دلاری برای همه گروه‌ها، به‌ویژه جوانان و زنان با هر میزان درآمد باشد؛ زیرا این تجارت بیش از سرمایه به دانش احتیاج دارد.

- شرایط اساسی صحت معاملات در قرارداد سی اف دی به دلیل شکل انجام آنکه روی یک پلتفرم معاملاتی است در برخی موارد دارای شکلی خاص است؛ بدین معنا که احراز وجود این شرایط دارای شیوه متفاوتی است، وگرنه از حیث وجود این شرایط تفاوتی با دیگر عقود ندارد.

۱. نک: شاهرودی، ۱۴۲۳ ق: ۱ / ۱۲۱.

۲. نک: مصطفوی، ۱۳۸۴: ۱۷۰.

- شبهه قماری بودن به قرارداد مابه‌التفاوت وارد نیست؛ زیرا هیچ‌یک از شرایط تحقق قمار بنا بر آنچه در فقه شیعه آمده است؛ همچون کاربرد آلات قمار و شرط‌بندی و میسر بودن در سی اف دی وارد نیست و برخلاف آنچه در آغاز به نظر می‌رسد، بخت و اقبال هیچ نقشی در این معامله ندارد، بلکه عوامل بسیاری که بیشتر آن‌ها قابل پیش‌بینی و علمی هستند مسیر معامله را تعیین می‌نماید.

- در سی اف دی ربا اتفاق نمی‌افتد؛ زیرا از طرفی، آنچه اضافه ارزش یک سی اف دی را تشکیل می‌دهد مبلغی اضافی نیست که بر اساس توافق بر آن افزوده شده باشد، بلکه اضافه ارزشی است که بدون دخالت طرفین و واقعاً اتفاق افتاده است؛ به این معنی که دارایی پایه امروز همان دارایی پایه دیروز با یک مبلغ اضافی نیست، بلکه یک دارایی پایه با ارزشی متفاوت در بازار است. از طرف دیگر، با توجه به اینکه در فرضی که جایگاه شبهه است، یعنی حالتی که معامله روی همان دارایی پایه دوباره به فروشنده نخست بازمی‌گردد، دو معامله جداگانه رخ می‌دهد که از راهکارهای خروج معامله از اشکال رباست و ربایی محق نمی‌شود.

- فقه امامیه در بیشتر موارد جهل را همراه با غرر یا به معنای آن به‌کار برده است؛ بنابراین شبهه اصلی وجود غرر است و مطلق جهل خدشه‌ای به عقد وارد نمی‌آورد. با این وصف چون در یک معامله سی اف دی افزون بر وجود ابزارهای تحدید ضرر، به دلیل وجود مارجین حداکثر سود و ضرر مشخص است و طرفین به آن علم دارند جهل مطلق وجود ندارد و اگر نگوئیم علم کافی وجود دارد می‌توانیم بگوئیم دست‌کم، وجود علم اجمالی بدیهی است؛ بنابراین چه سی اف دی را در چهارچوب عقد صلح تفسیر کنیم و چه معامله‌ای مستقل، نیازی به علم تفصیلی نداریم، چون در شکل نخست، علم اجمالی در عقد صلح کفایت می‌کند و در شکل دوم، می‌دانیم که توافق طرفین می‌تواند بر وجود همین میزان علم کافی باشد.

- با توجه به پاسخ‌ها و مستندات شرعی مطرح‌شده در این پژوهش، قرارداد مابه‌التفاوت کاملاً با نظام حقوقی ما قابل انطباق است که بهتر است با توجه به مزایای فراوان این معاملات، هرچه سریع‌تر نسبت به پر کردن خلأهای قانونی و تدوین مقررات لازم اقدام شود تا از راه اشاعه تجارت‌های این‌چنینی، وضعیت اقتصادی جامعه رو به پویایی حرکت کرده و معضلی به نام بی‌کاری وجود نداشته باشد.

کتاب‌نامه

الف- کتب و مقالات

الف-۱: فارسی

- اصفهانی، راغب (۱۳۸۸)، المفردات فی غریب القرآن، ترجمه غلامرضا خسروی حسینی، چاپ چهارم، تهران: مرتضوی.
- بحرانی، یوسف بن احمد (صاحب حدائق) (۱۳۸۷)، الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة، ترجمه محمدتقی ایروانی، چاپ دوم، قم: مؤسسه نشر اسلامی تابع جامعه مدرسین.
- برهانیان، عبدالحسین و سیدابوالقاسم نقیعی (۱۳۸۶)، بررسی مبانی بیمه در اسلام، قم: زمزم هدایت وابسته به پژوهشکده علوم اسلامی امام صادق (ع).
- تبریزی، جواد (۱۳۷۷)، توضیح المسائل مراجع (مسئله ۲۰۷۲)، چاپ چهارم، قم: چاپخانه دفتر اسلامی.
- حسین‌زاده، جواد (۱۳۹۱)، «بررسی حقوقی ساختار و اعتبار قرارداد آتی یکسان»، مجله حقوقی دادگستری، دوره ۷۶، شماره ۸۰، صص ۱۶۵-۱۹۱.
- خوانساری، سیداحمد (۱۴۰۵ ق)، جامع المدارک، ترجمه علی‌اکبر غفاری، چاپ دوم، تهران: مکتبه الصدوق.
- خوئی، سیدابوالقاسم (۱۴۰۷ ق)، توضیح المسائل (مسئله ۲۰۸۳)، قم: حوزه علمیه قم.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۲۶ ق)، المفردات فی غریب القرآن، ترجمه صفوان عدنان داوودی، چاپ پنجم، قم: ذوی‌القربی.
- سجادی، جعفر (۱۳۷۳)، فرهنگ معارف سلامی، چاپ دوم، تهران: کومش.
- طوسی، محمد بن حسن (معروف به شیخ طوسی) (۱۳۸۷)، المبسوط، ترجمه و تصحیح محمدتقی کشفی، چاپ دوم، تهران: المرتضویه.
- گروهی از نویسندگان (۱۳۷۴)، «دایرة المعارف فقه اهل‌بیت (ع)»، فصلنامه علمی ترویجی فقه اهل‌بیت، دوره ۱، شماره ۱۷ و ۱۸، قم: دایرة‌المعارف فقه اسلامی.

۲۵۰ حقوق تطبیقی / دوره هشتم / شماره يك / پیاپی ۱۵ / صص ۲۲۳-۲۵۲

- مصطفوی، سیدمصطفی (۱۳۸۴)، «نقدی بر قاعده تبعیت منافع»، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع)، دوره ۶، شماره ۲۸، صص ۱۷۰-۱۸۲.
- مطهری، مرتضی (۱۳۵۴)، مسئله ربا، چاپ سوم، قم: صدرا.
- مظاهری، رسول و محمدعلی خادمی کوشا (۱۳۷۲)، «قراردادهای الکترونیکی از دیدگاه فقه و حقوق»، نشریه فقه، دوره ۱، شماره ۹، ص ۶.
- معصومی نیا، غلامعلی (۱۳۸۵)، «بررسی فقهی ابزارهای مشتقه»، دو فصلنامه علمی پژوهشی جستارهای اقتصادی، دوره ۳، شماره ۶، صص ۱۵۳-۱۸۸.
- معصومی نیا، غلامعلی؛ میثم فدایی واحد و سیدحمیدرضا صائین (۱۳۹۴)، «بررسی فقهی قرارداد آتی، احکام و آثار آن بر مبنای فقه امامیه»، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، دوره ۱۵، شماره ۵۸، صص ۱۲۳-۱۵۱.

الف-۲: عربی

- ابن قدامه، أبو محمد موفق الدین عبدالله بن أحمد بن محمد (۱۳۸۸)، الشرح الكبير، قاهره: مكتبة القاهرة.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۳۷۵)، لسان العرب، بیروت: دار الصادر.
- انصاری، مرتضی بن محمد امین (بی تا)، کتاب المکاسب، چاپ دوم، قم: تراث الشیخ الاعظم.
- تبریزی، میرزا محمد (۱۴۱۷ ق)، مصباح الفقاهه (تقریر بحث آیت الله خوی)، قم: مؤسسه انصاریان.
- الحرّ العاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۳ ق)، وسائل الشیعه، چاپ سوم، تهران: مکتبه الاسلامیه بطهران.
- الحرّ العاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ق)، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل بیت (ع).
- حکیم، سیدعبدالصاحب (۱۴۱۶ ق)، منتقى الاصول (تقریرات درس آیت الله سیدمحمد روحانی)، چاپ دوم، قم: الهادی.
- حلّی، محمد بن ادريس (۱۴۱۰ ق)، السرائر، چاپ دوم، قم: جامعه مدرسین.

ماهیت و آثار قرارداد مابه التفاوت در حقوق و تطبیق آن بر فقه / سهراب بیگ و دیگران ۲۵۱

- حماد، نزیه (۱۴۱۶ ق)، عقد الصلح، جلد ۱، دمشق: دارالعلم.
- خمینی، سیدروح الله (۱۳۷۸)، البیع، چاپ دوم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خوئی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۲ ق)، مصباح الاصول، قم: مؤسسه احیاء آثار امام خوئی.
- سبزواری، سیدعبدالعلی (۱۴۰۲ ق)، مهذب الحکام فی بیان الحلال و الحرام، چاپ دوم، نجف: مطبعة الأدب.
- شیخ مفید، مُحَمَّد بن مُحَمَّد ابن نُعمان (۱۴۱۰ ق)، المقنعه، چاپ دوم، قم: جامعه مدرسین.
- صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۰۰ ق)، منهاج الصالحین، ترجمه سیدمحسن حکیم، چاپ دوم، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵)، مجمع البحرین، چاپ سوم، تهران: المرتضویه.
- عاملی جُبعی، زین الدین بن نورالدین (معروف به شهید ثانی) (۱۳۶۵)، شرح لمعه، چاپ دوم، قم: مکتب اعلام الاسلامی.
- عاملی نبطی جزینی، شمس الدین محمد بن مکی (شهید اول) (۱۴۱۴ ق)، الدروس الشرعیة، ترجمه علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین.
- علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۳ ق)، قواعد الاحکام، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۳ ق)، مختلف الشیعة، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۶ ق)، مختلف الشیعة، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- المامقانی، شیخ محمدحسن (بی تا)، غایه الآمال فی شرح مکاسب، قم: مجمع الذخائر الاسلامی.
- نجفی جواهری، شیخ محمدحسن (۱۴۱۲ ق)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام یا جواهر الکلام، چاپ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۴۲۳ ق)، الاجاره، چاپ اول، جلد ۱، قم: مؤسسه دایرة المعارف فقه اسلامی.
- یزدی، سیدمحمدکاظم (۱۴۰۳ ق)، العروة الوثقی (مسئله ۳)، قم: داوری.

الف-۳: لاتین

- Davey, Cat (2006). *Making Money from CFD Trading: Master the Trading Revolution*, Australia: John Wiley & Sons.
- Elder, Alexander (2014). *The new trading for a living: psychology, discipline, trading tools & Systems and risk control*, United States of America, New Jersey-Hoboken: John Wiley & Sons.
- James Norman, David (2010). *The Definitive Guide to Contracts for Difference*, United Kingdom: Harriman House, hampshir.
- Jessen, Jeff & Ashley Cartridge (2011). *CFDs Made Simple: A Beginner's Guide to Contracts for Difference Success*, Australia: John Wiley & Sons.
- Land, David (2017). *CFDs for Dummies: Australian Edition*, Australia: John Wiley & Sons.

